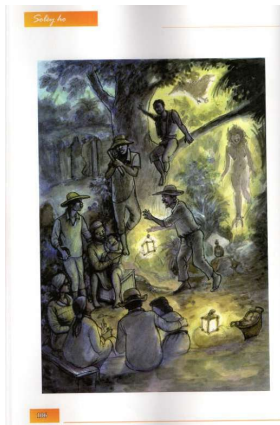
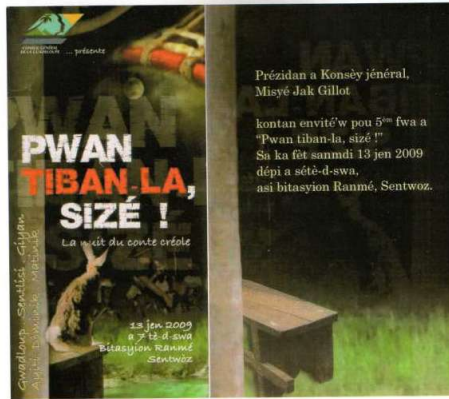

1 KONT KRÉYÒL, ègzanp a Konpè Lapen, Tijan é ladyablès

1

2

1. *Kont antan lontan*, Foto a Édwa Joureau, Solèy Ho, p106 (dékatman 3.4 : Kont é fab an karayib-la), Édisyon Nestor, 2010
 2. *Pwan tiban-la, sizé !*, Kat envitasyon a Konsèy Jénéral Gwadeloup, Solèy Ho, p124 (dékatman 3.4 : Kont é fab an Karayib-la), Édisyon Nestor, 2010
- M'BITAKO : *Ti-Jan é paren a-y*, Edisyon a otè-la "Mwenmenn-Anmwen" Moul, Gwadeloup, 2008

Adan larèl a léjand é mètamannyòk, kont ka sizé adan on plas entérésan an sosyété Lézantiy é ka popozé onlo pèsonnaj léjandé. Anparmi yotout la, nou kay fouyé twa mètamannyòk-léjandé : konpè lapen (zannimo), Tijan (moun), Dyab/Ladyablès la (Lèspri). Pousa, nou ké dékatiyé analiz-lasa an 3 mòso :

- 1.1. Kont an jénéral é kont kréyòl : définisyon, liyannaj é diférans
- 1.2. Kimoun Konpè Lapen, Tijan é Ladyablès yé, ki senbòl yo ka prezanté : pòtré fizik, karaktè é konpòtasyon a-yo
- 1.3. Wòl é plas a kont adan soyété Gwadeloup/Lézantiy antanlontan é jòdi :

1.1 Kont an jénéral é kont kréyòl : définisyon, liyannaj é diférans

On kont sé on istwa pli souvan ki rarman envanté ki ka sèvi èvè moun, zannimo, mons é lèspri (moun sirnatirèl). Mé i pé chouké osi adan on léjand antanlontan. An jénéral, tout kont èstriktiré près menm mannyè-la, èvè on sitiyaon douvan ki ka pòtè on klèté asi jan lavi-la té yé antanlontan (on lavi anvré oben envanté). On boulvès ki ka vin chouboulé lavi-lasa é on sitiyaon anbout ki ka wouvè asi on mèsaj oswa on moral asi lavi-la jòdjou.

Kont kréyòl ka suiv menm modèl èstriktirasyon-lasa : sitiyaon douvan-la, boulvès-la é sitiyaon anbout-la. Mé nou pé jwenn plizyè diférans èvè kont lòksidan.

Dabòpouyon, prèmyè-la ki ka frapè lèspri an-nou la sé rityèl a kont kréyòl. An jénéral, kont lòksidan ka koumansé èvè on fraz majik « il était une fois... » é onlo adan yo ka bout èpi « il vécurent heureux... ». Kont kréyòl òganizé dapré on lawonn kont, èvè on konté é on lakou. Pa ni mwayen kontè-la koumansé kont a-y san voyé on pawòl mistik « Yé kri... Yé mistikri... (oswa yé krik..yé mistikrik), Est-ce que la cour dort ? ». lakou-la dwètèt réponn « Yé kra.. yé mistikra (oswa yé krak..yé mistikrak)... Non, la cour ne dort pas... ». Kontè-la pé voyé dèt pawòl avan kont-la koumansé kontèl « timtim », lakou-la ka réponn « bwasèk ». I ka pozé on séri jédimo pou jijé woté konésans, kalkilasyon é balan a konprinèt an-nou. Moun an lakou-la ka éséyé réponn jan yo ka konprann. É kont-la pé koumansé.

Poudé, kont lòksidan, an jénéral ka suiv on linéarité. Ou pé suiv-lin-la pli fasil. Kont kréyòl pa ka suiv linéarité-lasa. I ka travèsé, janbé istwa-la pou rantré adan chanté, oben ondèt pawòl ki pa oblijé tin p'on liyannaj èvè istwa-la. I ka kèsyonné lakou-la toulong é ka plasé « yé kri...Yé mistikra... toupatou adan kont-la. É, lèwgadé, i ka woutouné adan istwa-la. Si moun an lakou-la pa ka suiv, yo pé pèd fil a-yo alèz adan kont-la.

Poutwa, diférans-la ki fondal la èvè kont lòksidan, sé linivè sosyal, politik, kiltirèl é laliwondaj natirèl la ki ka gouvèné dékatman a kont kréyòl. Antoutjan, kont kréyòl lakou karayib chouké adan istwa a bannzil lakou karayib : kivédi èvè lavi touléjou-la ki té ka woulé la antan lèsklavaj adan sé koloni-la: on lavi ki té rèd, oti nèg té ka vwè mizè é goumé pou gannyé dinité é libètè a-yo. Sé pousa, adan pasaj a bouvès-la ki tin adan kont-la, kont kréyòl toujou ka pozé on bab a manjé (ki kout, ra), lapè, konba-mélé, fè débouya.

Poubout, Dènyé obsèvasyon nou pé fè osi, sé jan-la kont kréyòl-la ka bout la. Kont kréyòl ka pito sanm fab lòksidan davwa kontè-la pé ka pozé on tipawòl popilè, bay on moral, oben i ka fin kont a-y èvè on dènyé pawòl ka èspliké pouki sé konsa lavi-la yé , kontèl « mi sé pousa sèpan ka ranpé, tòti ka maché aladous, chyen é chat vin lèlmi, lapen

tin ké kout... ». Si sé on kont pou timoun, i ka bout èvè on pawòl pou édiké sé timoun-la « lè timoun pa ka kouté granmoun, malè ka rivé yo ».

1.2 Kimoun Konpè Lapen, Tijan é Ladyablès yé, ki senbòl yo ka prezanté : pòtré fizik, karaktè é konpòtasyon

Sé twa mètamannyòk-léjandé lasa, nou pé kriyé yo pèsonnaj mètkont, davwa yo ka jouvé on wòl fondal adan sé kont kréyol-la.

Adan tout sé zannimo-la, pli sélèb-la, sé konpè Lapen. I ka sanm « le lièvre » adan kont Afriken, oben « le renard » adan kont lòksidan. Kivédi, i tin menm karaktè-la, I wè (malen), savan, débouya é popilè (moun enmé-y onlo). Mé, adan kont kréyòl, ou pé mèt dèt karaktè anplis : i voras (sa nòwmal, i toujou fen adan on sosyété moun ka mò fen), i madragè, kouyonné, i ka manti toultan, i ka volé biten a moun. Konpè lapen ka senbolizé on nèg, pito on nèg milat, dayèpouyon, dépi antan lèsklavaj. I pa pé ponmoun, i pé mèt nenpòt la odéfi. Mé pli souvan ki rarman sé èvè entélijans a-y i ka sòti adan bab, poblenm. I toujou paré pou kouyonné menm zanmi a-y, kontèl konpè Zanba, oben moun ki pli fò ki-y kontèl konpè tig, konmè balenn, konpè léfan. I pa pé palé, opozé, oben kontré lwa a moun ki ni onlo pouvwa kontèl misyé louwa, Bondyé (senbòl a mèt èsklavajis blan). Sé senbòl a on moun ka rifizé lenjistis, é ki ka fè débouya pou rivé a bout a poblenm i ka jwenn. Konpòtasyon a-y sé konpòtasyon a on moun ki pa vlé rèsté ka mò fen, vwè mizè. I enmé libèté, i pa enmé lalwa, ki toujou kont-li, i pa enmé travay ba moun nonplis (travay sé a nèg èsklav ba blan).

Tijan sé on pèsonnaj-mètkont ki sòti adan kont lòksidan mé kont kréyòl mofwazé-y, kréyòlizé-y. Tijan, sé on tigas on èvè menm karaktè ki konpè lapen : i entélijan, débouya, fouyaya é anplis i pé ka manti, sé on ti dézòdyé ki pa gyè enmé kouté. Menm biten, sé toujou èvè entélijans a-y i ka éséyé sòti an bab oben rivé a bout a moun pli fò ki-y. Délè, ki Tijan, ki konpè lapen, yo pé ka pèd konba anfinal a kont-la. Tijan ka senbolizé moun ki enmé libèté, ki vlé dékouvè lavi-la é viv pli byen. Konpòtasyon a-y sé konpòtasyon a moun ki ka sèvi èvè entélijans a-yo pou lité kont moun puisan, moun ki tin pouvwa, ka dominé lézòt.

Dyab oben Ladyablès pa ka jen jouvé on wòl a bon moun, i toujou la pou fè moun mal. Sé on pèsonnaj mètkont adan kont kréyòl davwa i adan kwayandiz an-nou. Sa pé on moun ka mofwazé an lèspré èvè mové lentansyon, oben dyab-la limenm a-y ki la ka viv anba bwa, ki tin gran jaden, onlo byen, ka mèt zatrap pou kenbé é manjé moun. Antoutjan i ka senbolizé méchansté, onpil fòs, moun san pityé. Mé i pé pèd konba fasil douvan Tijan, pli piti ki-y mé pli entélijan...

1.3 Wòl é plas a kont adan soyété Gwadeloup/Lézantiy antanlontan é jòdi :

On kont kréyòl sé on séri pawòl séré, détouné pou di on sitiyaasyon, dénonné on enjistis, lité kont pwofitan, moun a pouvwa... Sé osi on jan pawòl pou édiké timoun, é fè granmoun kalkilé kijan lavi-la yé.

Kont kréyòl té ka jouvé on wòl fondal adan sosyété kréyòl. Mé wòl-lasa ka pèd fòs mizi-anmizi. Ou té ka jwenn kont lèswa, adan véyé a moun mò, oben adan on sanblé, alantou a on granmoun (granmanman), déwo, anba bwa. Jòdijou, ou ké jwenn kont près enki adan swaré ògannizé, gras a asosyasyon, èvè kontè envité, é tanzantan kanmenm adan gran véyé. « Pran tiban-la sizé », swaré Konsèy Jénéral Gwadeloup ka ògannizé sé on bèl ègzanp.

Kont kréyòl toujou ka chayé bèl pawòl kréyòl an parabòl. Antanlontan, kont kréyòl é fab kréyòl té ka sanm onlo. Jòdijou, plizanpli makè ka éséyé présèrvé kont kréyòl adan liv kont.

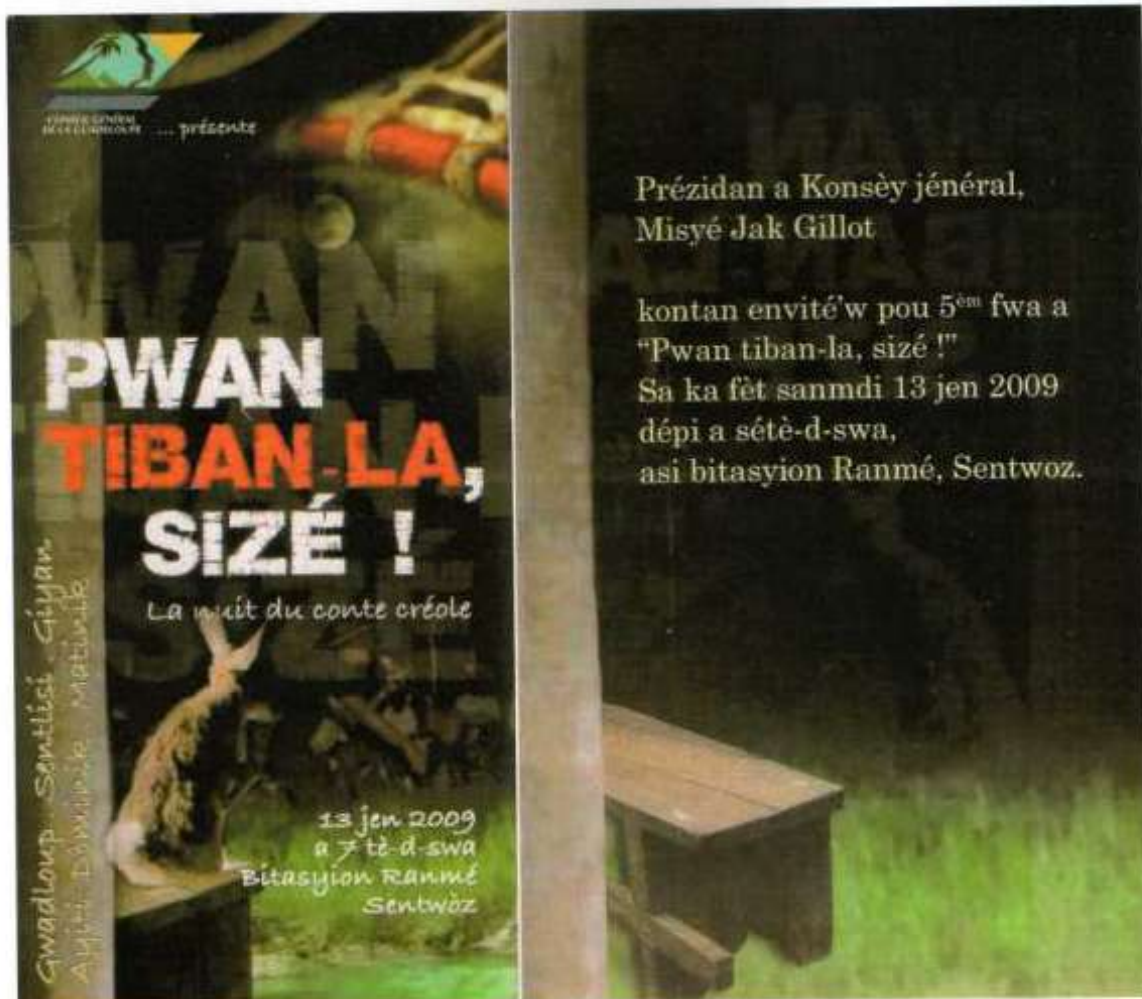
Zouti pou bokanté asi larèl a Mit é Éwo an jénéral

On mit oswa pito on léjand ka pozé déba "adan ki kondisyon limanité yé asi latè". Istwa a on mit/léjand ka koumansé transmèt an jénéral adan pawòl palé (résé, kont, léjand). Litérati (pawòl maké) ka sèvi èvè mit/léjand-lasa pou bay plis balan, pou pèrmèt on tras maké sèvi ba tout jénérasyon apré. Mit oswa léjand-lasa, pli souvan ki rarman, ka voyé douvan on Éwo (on mètamannyòk, on granpòtré), oswa on koté, oswa ankò on krèy/kominoté moun èspésyal.

Kèsyonné on kwayandiz sé chaché konprann ka ki on Éwo, sé fouyé istwa ki ka sèvi fondas pou on idantité kolèktif, idantité a on sosyété. Tout sosyété asi latè ka chwazi Éwo a-y, ka rakonté istwa fondal a-y adan pwòp entèprétasyon a-y. Chak épòk ka sèvi èvè mit/léjand ki transmèt, ka chouboulé-y tanzantan é délè ka woukonswi dèt mit/léjand.

On Éwo oswa on mètamannyòk sa pé on moun envanté (léjandé) oben on moun réyèl, kivédi ki ègzisté anvré (istorik). Sa pé délè osi on moun anvré èvè on istwa ki tin on pati a-y envanté. Kilti popilè tradisyonnèl, kilti anba fèy ka chwazi pwòp mètamannyòk istorik oswa léjandé a-yo.

Pwan tiban-la, sizé !, Kat envitasyon a Konsèy Jénéral Gwadloup, Solèy Ho, p124 (dékatman 3.4 : Kont é fab an Karayib-la), Édisyon Nestor, 2010

M'Bitako : *Ti-Jan é paren a-y*, Edisyon a otè-la, Moul, Gwadeloup, 2008